

KRESEBNÝ PROJEV MLÁDEŽE S PORUCHOU CHOVÁNÍ

THE DRAWING OF YOUNG PEOPLE WITH CONDUCT DISORDER

Mgr. BcA. Marie Bajnarová

Abstrakt

Príspevok hodnotí dosavadný prúbeh dizertačnej práce a podáva prehľad o interpretáciach osobitých výtvarných projevů jedinců s poruchou chování. Těžišťem sdělení jsou získané kresby problémových osob. Důraz je kladen na řešení výzkumných otázek.

Klíčová slova: Kresba, porucha chování, symbolika, delikvence.

Abstract

The paper evaluates the progress of the thesis and gives an overview on the interpretation of artistic expressions of young people with conduct disorder. The main is communication from the received drawings of problematic individuals. Emphasis is placed on addressing the research questions.

Key words: Drawing, conduct disorder, symbolism, delinquency.

1 KRESEBNÝ PROJEV JAKO NÁSTROJ POZNÁNÍ MLÁDEŽE S PORUCHOU CHOVÁNÍ

Ve svém výzkumu se snažím poukázat na jednotlivé souvislosti mezi povahou kresebných vztahů, znaků, symbolů a celkového procesu kresby jedinců s poruchou chování. Zvláštní pozornost je kladená jak na samotného jedince, tak převážně na jeho osobité kreslířské sdělení. Výzkumná práce, jejímž předmětem je sledování a reflexe nad kresebným sdělením mladistvých s poruchou chování, zahrnuje různé pohledy na jejich výtvarné podání. Zároveň je zde upozorněno i na fakt, že nemáme zavírat oči před kresebným sdělením zkušeností, přání, aktuálního rozpoložení a postojů mladistvých. Příspěvek se konkrétně věnuje tomu, jakým způsobem se porucha chování osob odráží v kresebných znacích, co ovlivňuje autory během tvorby a jakým způsobem dokážou využívat kresebný nástroj.

1.1 Jedinec s poruchou chování

Prostřednictvím kresebného úkolu se snažím k mládeži s poruchou chování najít cestu, jak je lépe poznat. Jedinci ve svých kresbách dávají výpověď o tom, co prožívají nebo jaká jsou jejich přání. Mezi dětmi jsou velké rozdíly v tom, jak se rozvinou nebo nerozvinou jejich schopnosti, charakter a různé psychické vlastnosti. Vnitřní konflikty a úzkostné stavy mohou hrozit mladistvým v případě malé citové lásky ze strany svého okolí. Mládeži s negativními pocity, s depresí a úzkostnými stavy v období citových změn a zranitelnosti hrozí projevy poruchy chování. V té nejhorší fázi se jedinec ocitne na hranici trestné činnosti a společnost ho vidí pod nálepkou „grázl“, „delikvent“, „budižkničemu“ apod.

Poslední výzkumy dokazují, že v současnosti za mnoho negativních vlivů, agresivity, za nárůst problémového chování a zvýšený výskyt delikvence může nedostatek vypěstovaných zábran, rodinné i individuální problémy, média a lehce dostupné návykové látky. Bylo také zjištěno, že neplánované nebo nechtěné dítě, rozpad či krize rodiny, nepříznivé sociální

podmínky a ekonomický problém v rodině mají jednoznačně vliv na vývoj poruchy chování. Train (1997, s. 75) tvrdí, že „*děti s problémovým chováním často pocházejí z rodin, ve kterých chybí jasná autorita a rozumná komunikace.*“

Poruchy chování jsou charakteristické opakujícím se a trvalým obrazem dissociálního, agresivního a vzdorovitého chování a často se sdružují s nepříznivým prostředím, neuspokojivými vztahy v rodině či selháním ve škole. Příklady poruch chování, na nichž je diagnóza založena, mohou být např. rvačky, týrání slabších jedinců či zvířat, šikana, krutost, ničení majetku, opakované lhaní, útoky z domova, záškoláctví, výbuchy zlosti a silná neposlušnost. Závažnými stavy poruch chování jsou např. schizofrenie, mánie, perverzní vývoj poruchy, hyperaktivita a deprese (Mezinárodní klasifikace nemocí, 1992, s. 232). Podle Říčana (1995, s. 178) je porucha chování projevem hledání uspokojení při ztrátě nebo citové deprivaci, jde o vyjádření potřeb a často je to především projev potřeby pozornosti a uznání. Pocit uspokojení a těžké zvládnutí svých negativních citů vedou k nevědomým činům, které jedinec neumí nijak zdůvodnit. V tom nejhorším případě se mohou tyto jedinci s poruchou chování stát pro mnohé děti a mladistvé hrdiny nebo vůdci party.

V dospělosti se tato porucha může rozvinout především v závislost na alkoholu či jiných drogách, přejídání, hráčství a některé další projevy chování, které jsou typické pro nápadné a nepřizpůsobivé formy chování (Vykopalová, 2002, s. 128). Podle Janků (2009, s. 20) závisí projevy poruch chování ve školním prostředí hlavně na osobních kvalitách a individualitě každého žáka, především se zmiňuje o intelektu dětí a žáků s poruchami chování. Upozorňuje na fakt, že poruchou chování trpí jak žáci nadaní, tak žáci s mentální retardací. Poukazuje na studie, z nichž vyplývá, že nejčastěji se s poruchami chování a emocí setkáme u dětí průměrné inteligence, popřípadě lehkého podprůměru a hraniční pásma mentální retardace. Janků (2009, s. 20) také zdůrazňuje, že slovní zásoba je u těchto jedinců chudá, omezená a často zahrnuje pouze aktuálně užívaný slovník žáka doplněný především o vulgární výrazy, které se stávají spíše normou.

Dizertační práce si klade za cíl porozumět osobitému kresebnému projevu mladistvých s poruchou chování. Výzkum je zaměřen na prozkoumání vlivu prostředí, situací, zkušeností, postojů, hodnot a prožívání a zvláště pak na zjištění, jak tyto faktory ovlivňují kresebný proces problémové mládeže.

1.2 Cíl práce, výzkumné otázky a metoda

Je známo, že dítě, jemuž chybí sebedůvěra či bývá ustrašené, kreslí tenké a lehké čáry. Naopak dítě, které kreslí silné čáry a svou dynamickou kresbou protrhne papír, je pravděpodobně neklidné nebo agresivní. Klidné děti kreslí čáry, jejichž sílu mají pod kontrolou. Jak se ale kresebně projevuje jedinec, který má problémy s chováním nebo který je svěřený do ústavní péče?

Následující výzkumné otázky pro dizertační práci se vztahují k řešené problematice. Tyto otázky mají odhalit symboly a znaky, které by se ve většině případů shodovaly nebo se staly typickými pro kresbu problémových jedinců:

- Rozdíl ve způsobu kresebného projevu mezi chlapci a dívkami s poruchami chování
- Jak se objevuje odraz chtěného porušování norem, vyšinutého či vybočujícího chování ve výrazových znacích kresby?
- Jaké jsou nejčastější kresebné prvky a jejich symbolický výklad?
- Jaký zaujímá jedinec s poruchou chování postoj ke kresbě a k zadanému úkolu?
- Jak využívá kresebný nástroj k zachycení svého aktuálního duševního stavu, vzpomínek, zkušeností a přání?

- Čím se liší kresebný projev „problémového“ jedince od „normálního“?

Dále bych ve své práci chtěla potvrdit či vyvrátit tři výroky. Autorem prvního výroku je Říčan (1995, s. 178), který tvrdí, že tyto osoby mají problém s hledáním vlastní identity v období dospívání („*je lépe být někým zlým než jen tak někým*“), mají bohatý fantazijní život a současně bývají značně nezralé. Druhý výrok, kterým bych se chtěla zabývat, zní: „*Tvořivé mýty se často vyskytují při akutních duševních poruchách s bohatou fantazií.*“ (Pogády a kol., 1993, s. 29) Poslední je výrok od Roeselové (2003, s. 20): „*Čím bohatší je vnitřní život dítěte, tím jsou jeho myšlenkové pochody sdělněji vyjádřené a vymykají se běžnému ztvárnění.*“

Pro svou práci jsem zvolila metodu kvalitativního výzkumu. Pro sběr dat a jejich interpretaci byla použita projektivní technika kresebného testu House-Tree-Person, test je však pouze inspirativní a v žádném případě nemá za cíl jedince diagnostikovat. Výzkum se bude pouze soustřeďovat na využití kresebné znaky, tahy, tempo, dynamiku, kompozici, kresebný dojem práce, tendence kresbu opravovat či gumovat, zvládnutí tématu a použité symboly. Dále se budu věnovat reflexi nad získanými daty.

Výzkum jsem zahájila v říjnu 2013 a bude probíhat v delším časovém intervalu. Kresby jsou anonymní. Identifikátory jsou jen pohlaví a věk respondenta. Sběr dat jsem uskutečnila ve třech výchovných ústavech. Doposud jsem získala kresby celkem od 43 problémových osob, z nichž 4 byly dívky. Délka výzkumné akce v jednotlivých výchovných skupinách se pohybovala mezi 15 a 25 min., ve většině případů byli přítomní vychovatelé.

Kresebný úkol má jedincům poskytnout výjimečnost, prostor ke svobodnému, spontánnímu projevu a pocit úspěchu a dobře zvládnuté výtvarné aktivity. Podle Campbellové (2002, s. 30) spontánní tvorba otevírá cestu k jejich nevědomí. Kresebný proces má také vyvolat u autorů uvolněnost a relaxaci, neboť kresba v sobě nese neobyčejný potenciál.

Získané kresby se stanou cenným zdrojem informací nejen pro rodiče, ale i pro učitele, vychovatele či terapeuty. Výsledky, které v průběhu výzkumu interpretačním postupem získám, umožní ucelený pohled na jedince s poruchou chování a poskytnou jakýsi obraz osobnosti mladistvého s možností nahlédnutí do psychického vývoje.

1.3 Kresebná výpověď

„*Dítě vidí na své kresbě víc, než vidíme my.*“

(Švarc, 1918, s. 14)

Kresebná výpověď autora vždycky vypovídá o jeho způsobu života a myšlení. Osobitě sdělení nám předkládá jakousi hádanku, která nám dává důvod zajímat se o to více o autorovo kresebné podání vlastního vidění světa, svých citů, blízkých vztahů či ventilaci nějaké úzkosti. Roeselová (2003, s. 44–47) se zmiňuje o výtvarné výpovědi jako o zprávě, kterou člověk podává o osobě samém ve vztahu k okolnímu světu a která je především nedotknutelným soukromím každého tvůrce, jež se vždy se svým projevem úzce ztotožňuje a výpověď má ve výsledné fázi podobu chráněného tajemství. Proto bychom nikdy neměli zachycené kresebné znaky a symboly podceňovat. Kastová (2000, s. 39) tvrdí, že v symbolu se zviditelňují nejen naše aktuální obtíže, ale také naše jedinečné životní a vývojové možnosti.

Uvědomuji si, že interpretace kresebného projevu není snadná a mnohé pomůže rozřešit rozhovor s autorem práce nebo samotné pozorování při kresebném procesu. Kresba je charakterizována jako výtvarný projev plný symbolů, který k nám promlouvá různými komunikačními způsoby, smíme se na tento projev dívat jako na zrcadlo osobnosti člověka. Babyrádová (1999, s. 15) je toho názoru, že nejenom umělec, ale i dítě si vytváří vlastní jazyk, který je nástrojem specifického druhu komunikace.

Pozorujeme-li jedince při kreslení, můžeme si všimnout různého stupně jeho psychické účasti během činnosti. Emoce, nálady a afekty pochopitelně mají vliv na průběh našeho kreslení, ale i na psaní. Zásadní význam pro tvorbu má ruka, kterou autor kreslí, neboť „*ruku při kreslení vedou emoce a intelekt*“ (Davido, 2001, s. 29). Pro kreslení je charakteristický pohyb ruky, ať už je pohyb rychlý či pomalý, vždy jej podněcují naše smysly, citové i duchovní prožitky a za pomoci celé naší osobnosti přetváříme své zkušenosti a vnitřní pocity do určitého sdělení, pro které je typický charakter kresebných čar, různé intenzity tahů, linií a také rytmus a celkově zachycená nálada (Campbellová, 2002, s. 20).

1.4 Shrnutí dosavadních poznatků

Jak jsem zmínila, kresebného úkolu se zúčastnili všichni svěřenci ze tří výchovných ústavů. Po stručné formulaci kresebného námětu následovala krátká motivace, která měla respondenty přivést do vlastních myšlenek a do svého nitra. Poté jsem respondentům dala dvouminutový prostor k přemýšlení.

Motivací se stalo i navození přátelské a tvůrčí atmosféry. Podle mého přesvědčení povyšování se, předsudky o mladistvém delikventovi a nepřátelská nálada na začátku tvorby nikdy neprospívá, spíše kresebné sdělení potlačuje. Domnívám se, že negativní vlivy vzniklé před kreslením přivádějí autora k povrchnímu projevu a výsledná práce může vzbuzovat dojem recese. Úkol byl svěřencům představený jako zajímavý problém. Jedinci kresebný námět chápali jako odpočinkovou tvůrčí činnost.

V případě, že jedinec kreslí z donucení, pod nátlakem a motivace je přednesená v rozkazovacím způsobu, je jisté, že svěřenec bude pod vlivem znechucení a kresebný proces bude bouřlivý. Aby byla kresba svěřence totožná s jeho aktuálním prožitkem, je třeba, aby autor neměl pocit, že ho někdo kontroluje, upjatě sleduje a opravuje. Bezpečnostní opatření nesmí narušovat kreslířskou pohodu.

Celkem 43 respondentů dobrovolně a bez jakéhokoliv nátlaku splnilo zadaný úkol, jenom pět kreseb však odpovídalo plnému zadání, tedy splňovalo nakreslený dům, strom a postavu. Do většiny výkresů se promítalo vlastní pojetí zadání, které sice odpovídalo uvolněnému ztvárnění kresby, ale nezachycovalo všechny tři prvky. Podle tohoto zjištění se domnívám, že problémová mládež má potíže s plněním úkolu a že respondenti vůči němu zaujímali pozici jistého vzdoru. Požadované zadání, které má být v kresbě splněno, klade na respondenta větší nároky, na druhou stranu má však kresba u jedinců povzbuzovat chuť k otevření se a ke sdělnosti, proto by autor neměl být během své výtvarné výpovědi omežován nějakými příkazy a neměli bychom trvat na úplném splnění zadání. Pokud problémový jedinec kreslí a přitom jej kresebný proces baví, má z něj radost, přemýšlí o tom, co právě kresebným médiem zachytil, a dokáže během kreslení podávat o svém projevu reflexi, pak nesmíme lpět na úplném zadání kresebného úkolu. Měli bychom sdílet jeho kreslení, povzbuzovat ho a přitom pozorovat reakce, gesta a mimiku autora.

Problémoví mladiství vykazovali během kresebného procesu zájem o činnost, byli upřímní, komunikovali o svých zážitcích, životech, názorech a pocitech, do kresby se pouštěli okamžitě bez nějakého delšího přemýšlení, jasně věděli, co chtějí nakreslit, a ze zadaného úkolu se spíše stával volný námět. Podle mého zjištění, je zapotřebí usilovat o to, aby svěřenec prožíval výtvarný zážitek, tedy aby se jeho vnitřní svět propojoval s kresebnou výpovědí.

V následující části představuji nejčastější kresebné znaky a symboly ve výkresech mládeže s poruchou chování.

Nejčastější kresebné znaky:

1. Tlak na kresebné médium

- Silný tlak, který protlačil papír. Svým způsobem to může značit vzdorovitost, paličatost, ale také vysokou životní energii. V negativním smyslu je silný tlak projevem vzpoury, brutality i bojovnosti.
 - Slabý tlak se naopak objevoval u jedinců, kteří byli nenápadní, netoužili projevit svou osobnost, nebo u těch, kteří trpěli nejistotou či strachem.
2. Tah kresebného rukopisu
 - Dynamický kresebný tah byl patrný u velmi energických jedinců.
 - Příliš rychlé kreslířské tempo se objevovalo převážně u výřečných autorů.
 - Zabržděný a křečovitý kresebný tah byl odrazem nejistoty a úzkosti.
 3. Velikost kresebných prvků
 - Velké kresebné prvky byly projevem u jedinců, kteří měli radost z tvorby. Byly patrné i u osob s touhou a dychtivostí po nějakých činech, po svobodě nebo po uctívání někoho či něčeho.
 - Nápadně velké kresby a zdůraznění některých kresebných částí bylo součástí projevu autorů se sklonek k sebeprosazování a k agresivitě. Toto kresebné ztvárnění bylo typické také pro jedince, který se nedovede podřizovat pravidlům a těžko se dokáže ovládat.
 - Velmi malé kresebné prvky vyjadřují opatrnost, nejistotu, neprůbojnost. Objevovaly se u osob s nízkým sebevědomím.
 4. „Létající základna“
 - Kresba nemá jasné upevnění, kresebné motivy nesmyslně létají po celé ploše výkresu.
 5. Překrývání, čmárání, škrtnání kresby
 - Značí neupřímný kreslířský projev či nějaké předstírání, ale také strach ze selhání nebo neúspěchu z dobře podané kresby.
 6. Obohacení kresebných prvků
 - Nadměrně pečlivé propracování kresby
 - Stínování a začernění kresby bylo spatřeno u mladistvých trpících přecitlivělostí, depresí a většinou to v celkovém podání kresby působilo jako signál negativních emočních prožitků.
 7. Celkové hodnocení kresby
 - Bohatá kresba a zaplnění celé plochy výkresu
 - Absurdní či nevysvětlitelná a nesmyslná kresba
 - Infantilní kresba s nelogickým způsobem pojetí kompozice
 - Jednoduché až povrchní pojetí kresby

Nejčastější kresebné symboly:

- Zvýrazněné, jakoby „sledující“ oči
- Vynechávání zorniček
- Drápovité prsty
- Vyceněné zuby
- Postavy bez končetin
- Sportovní automobil
- Usmívající se sluníčko
- Karavan coby ideální dům
- Squat
- List marihuany
- Graffiti
- Uzavřený kmen, zablokovaný přechod mezi kmenem a větvemi
- Zdůrazněná kůra stromu
- Groteskní postavičky

- Záclony
- Zdůrazněné cihly domu a tašky na střeše

Většina kreseb působí velmi citově. Žádný respondent neobkresloval od svého spolusedícího, tudíž jsou kresby autentické a osobité. Pohled na všechny získané kresby vyvolává rozmanité individuální pocity a domnívám se, že byly podmíněny nejen rozdílnou výchovou, ale i získanými zkušenostmi, množstvím vnitřních konfliktů a negativních postojů.

Ze získaných kreseb a celkového dojmu jsem sestavila podle Choboly (1978) čtyři nejčastější typy projevů v kresbách mládeže s poruchou chování:

1. **Expresivní typ** – hledající výraz pro vyjádření vnitřních stavů, jedná rychle, poddává se své aktuálnímu rozpoložení, po skončení kresby bývá sám ze sebe překvapený (viz obr. 1)

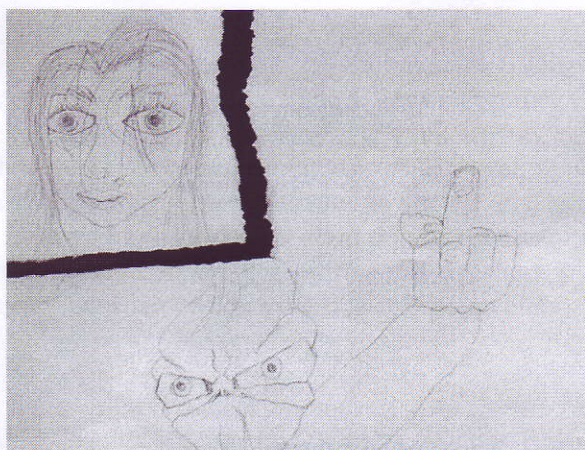
Obrázek 1: *Bez názvu*, 2013, chlapec, 17 let, kresba tužkou, formát A4, foto z archivu autorky textu

2. **Impresivní typ** – těžící převážně se svých smyslových dojmů, v kresbě se odráží citlivá práce (viz obr. 2)

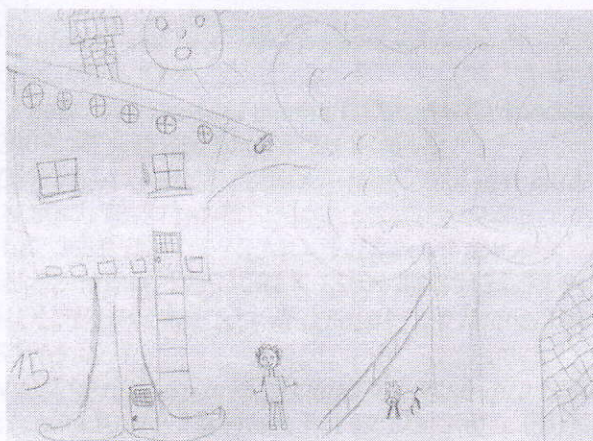
Obrázek 2: *Bez názvu*, 2013, chlapec, 17 let, kresba tužkou, formát A4, foto z archivu autorky textu

3. **Introvertní typ** – ve své kresbě nadřazuje svou osobnost a své Já, prosazuje hlavně své zájmy, sám sebe, svůj postoj a názor (viz obr. 3)

Obrázek 3: *Bez názvu*, 2013, chlapec, 17 let, kresba tužkou, formát A4, foto z archivu autorky textu

4. Imaginativní typ – pracuje volně nebo podle svých imaginárních představ, do kresby zahrnuje i fantazijní bytosti, vytváří z kresebného sdělení jakýsi příběh (viz obr. 4)

Obrázek 4: *Bez názvu*, 2013, chlapec, 15 let, kresba tužkou, formát A4, foto z archivu autorky textu

Co se týče rozdílnosti kresebných projevů u skupiny tvořené z 52 „bezproblémových“ osob, bylo zjištěno, že nejčastější kresebné znaky problémových osob byly přibližně podobné jako kresebné znaky běžné mládeže, ale neměly stejné symboly. Je to dáno tím, že „bezproblémoví“ jedinci nemůžou mít takové životní zkušenosti jako mládež s poruchou chování, preferují jiné hodnoty a zastupují ve svém okolí skupinu, která nemá žádnou nálepkou jako problémoví jedinci, tudíž je jejich kresebný projev poetický, harmonický a klidnější. Stojí za připomenutí tvrzení Roeselové (2003, s. 20), že čím bohatší je vnitřní život dítěte, tím se sdělení vymyká běžnému ztvárnění. Netvrdím, že by bezproblémová mládež měla být agresivnější, lhát či by měla sklouznout do delikventní sféry, aby měla pestřejší a osobitější výtvarnou výpověď, jen konstatuji, že mezi těmito rozdílnými životy jsou značné rozdíly i ve výtvarném podání.

Závěr

Z dosavadního výzkumu kresby problémových jedinců vyplývá, že tito jedinci mají rozmanitý fantazijní svět, dynamické emocionální stavy, jejich kresba vykazuje touhu po uznání a zviditelnění se ve společnosti, zlost a vzdorovitost, ale také smysl pro precizní a pečlivou kresebnou výpověď. Stejně tak je v kresbách zachycen aktuální duševní stav kreslicího. Součástí je i porozumění výtvarnému projevu této mládeže. Na rozdíl od „bezproblémových“

osob, svěřenci z výchovných ústavů prokázali větší zájem a schopnost kresebně ztvárnit svůj duševní stav. Díky kreslení máme možnost zjistit, jakým bohatým životem autor žije a jaký je jeho vnitřní svět, neboť se se svou kresbou ztotožňuje a stává se pro něj velmi osobní sdělení. V příspěvku poukazuji na významnou roli kresby ve výchovných ústavech. Kresba pro svěřence je prospěšná i z hlediska reflexe nad sebou samým. Zároveň upozorňuji na důležitost kresebného procesu, který podporuje sebepoznávání a rozvíjí myšlenky o sobě samém. Dizertační práce by měla poskytnout informace o vlivu poruchy chování na kresebné sdělení. Nastínila jsem možnou poznávací činnost, jež vzniká při kreslení a otevírá prostor pro svobodný projev, ve kterém smí autor zachytit vlastní pojetí reality či své fantazijní představy.

Použitá literatura

1. BABYRÁDOVÁ, H. *Symbol v dětském výtvarném projevu*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Pdf, 1999. 125 s. ISBN 80-210-2079-2.
2. CAMPBELLOVÁ, J. *Techniky arteterapie*. Praha: Portál, 1990. 199 s. ISBN 80-7178-428-1.
3. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2008. 205 s. ISBN 978-80-7367-415-1.
4. CHOBOLA, L. *Psychologická hlediska výtvarné výchovy*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1978. 51 s.
5. JANKŮ, K. *Dítě s poruchou chování a emocí*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pdf, 2009. 80 s. ISBN 80-978-7368-764-9.
6. KASTOVÁ, V. *Dynamika symbolů: Základy jungovské psychoterapie*. Praha: Portál, 2000. 208 s. ISBN 80-7178-371-4.
7. MEZINÁRODNÍ KLASIFIKACE NEMOCÍ. *Duševní poruchy a poruchy chování*. Praha: Psychiatrické centrum, 1992. 282 s. ISBN 80-85121-37-9.
8. POGÁDY, J. A KOL. *Dětská kresba v diagnostice a v léčbě*. Bratislava: SAP, 1993. 196 s. ISBN 80-85665-07-7.
9. ROESELLOVÁ, V. *Didaktika výtvarné výchovy V.: Nejen pro základní umělecké školy*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pdf, 2003. 200 s. ISBN 80-7290-129-X.
10. ŘÍČAN, P., KREJČÍŘOVÁ, D. *Dětská klinická psychologie*. Praha: Grada, 1995. 450 s. ISBN 978-80-247-1049-5.
11. ŠVARC, L. *Výtvarné projevy dítěte*. Praha: Dědictví Komenského, 1918. 74 s.
12. TRAIN, A. *Specifické poruchy chování a pozornosti*. Praha: Portál, 1997. 164 s. ISBN 80-7178-131-2.
13. VYKOPALOVÁ, H. *Sociálně patologické jevy v současné společnosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002. 154 s. ISBN 80-244-0337-4.

Kontaktní údaje

Mgr. BcA. Marie Bajnarová

Masarykova univerzita v Brně, Pedagogická fakulty, Katedra výtvarné výchovy

email: marie.bajnarova@seznam.cz